

Φυγή από τις τουρκοκρατούμενες πατρίδες

(μήπως να αλλάξουμε τον τίτλο;)

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Εισαγωγή στον τόμο: Ευρ. Αμπατζή, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.),
ΟΙ Έλληνες στη Διασπορά, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2008

Δεν θα είναι υπερβολή αν ευθύς εξ αρχής διατυπώσουμε την άποψη ότι θα αποτελούσε πλάνη ο ισχυρισμός ότι ο προνεωτερικός πληθυσμός της ελληνικής χερσονήσου ήταν κατ' εξοχήν εδραίος. Αντίθετα η μετακίνηση / μετανάστευση ανήκε σ' έναν από τους κύριους παράγοντες διαβίωσης για μεγάλο ποσοστό πληθυσμού. Αιτίες της μετακίνησης πολλές, αλλά προέχει η επεξήγηση των χρονικών ορίων, , με τα οποία θ' ασχοληθούμε. Προέχει ακριβώς να εξηγήσουμε γιατί στην πρώτη περίοδο αυτής της έκθεσης περιοριζόμαστε στο διάστημα από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα. Συμβατικά ορίζεται η περίοδος αυτή, αφενός από την εδραίωση των Οθωμανών στο μεγαλύτερο αλλά όχι σε όλο –κι έχει τη σημασία του- μέρος της ελληνικής χερσονήσου και αφετέρου από την ίδρυση του μικρού αλλά δυναμικού ελληνικού κράτους. Η περίοδος αυτή έχει επικρατήσει να ονομάζεται τουρκοκρατία, δηλαδή η εποχή κατά την οποία ο ελληνισμός βρισκόταν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Εν τούτοις πρέπει εδώ να συνυπολογίζεται ότι κατά τους 13ο-19ο αιώνες αρκετές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου (νησιά, χερσόνησοι, καίριες πόλεις-λιμάνια) απαντούν υπό άλλες κυριαρχίες, με τη μακροβιότερη όλων, για κάποιες τουλάχιστον περιοχές (π.χ. τα νησιά του Ιονίου, η Κρήτη, η Τήνος κ.ά.) τη βενετική κυριαρχία. Πρόκειται δηλαδή για περιόδους που προκαλούν ιστορικές καταστάσεις οι οποίες συνεπάγονται την κινητικότητα ατόμων, ομάδων πληθυσμών, συνόρων. Η συχνή μετάθεση και εναλλαγή συνόρων, ορίων εξουσίας –φεουδαρχών, κρατικών κυριαρχιών κλπ- έχουν ως επακόλουθο, εκτός των άλλων, και την ανθρώπινη κινητικότητα. Θεώμενοι, με την απόσταση του 21ού αιώνα, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή τη Βενετική Δημοκρατία απλώς ως απέραντα διοικητικά ή και οικονομικά κρατικά μορφώματα εντός των οποίων κατοικούσαν οι πολυεθνικές κοινωνίες, ίσως να αναφερόμαστε σε κάποιες μικρές περιόδους ακμής και κάποιας προσωρινής συνοχής τους. Έτσι ο ελληνισμός ζει υπό διάφορες '-κρατίες' δηλαδή (τουρκοκρατίες, λατινοκρατίες, βενετοκρατίες) με όσες ιδιαιτερότητες και συνέπειες αυτό συνεπιφέρει για το θέμα της παρουσιαζόμενης εδώ έκθεσης. Εξ αρχής, λοιπόν, πολλαπλές διαφορές επισημαίνουμε στο χώρο και το

χρόνο ακόμη και σ' αυτό το σύστημα που νοείται κάτω από το όνομα τουρκοκρατία αλλά και την απουσία ενιαίας πολιτικής και οικονομικής ζωής.

Πόλεμοι διαδόχων των βυζαντινών κρατών, πόλεμοι επέκτασης και επιβολής Οθωμανών σε πρώην εδάφη της κάποτε ανθηρής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πόλεμοι εναντίον λατινικών κυριαρχιών, επτά βενετοτουρκικοί πόλεμοι σε διάστημα τριών αιώνων, από τους οποίους ο ένας διήρκεσε 25 χρόνια, πόλεμοι εναντίον ευρωπαϊκών συμμαχιών, πειρατείες, μακρόχρονες εξεγέρσεις τοπικών πασάδων προκαλούν, και όχι μόνο αυτοί, μεταναστεύσεις ατομικές, ομαδικές, μαζικές, προσφυγικά κύματα. Στην ίδια πρώτη υποπερίοδο (15ου-17ου αιώνων) εποικιστικά σχέδια ευρωπαϊκών κρατών (Βενετίας, Ισπανίας κ.ά.) οδηγούν σε μαζικές μεταναστεύσεις σε περιοχές της Δύσης (Νάπολη, Τοσκάνη, Κορσική κ.α.), όπως άλλωστε σερβικοί πληθυσμοί, ήδη από το 15ο αιώνα οδεύουν, σε μια διαρκή σχεδόν μετακίνησή τους προς την Κεντρική Ευρώπη, στα όρια της σημερινής Ουγγαρίας με τη Σερβία και Κροατία. Οι έποικοι υπακούουν αναγκαστικά ή εθελοντικά έχοντας απογοητευθεί από σαγηνευτικές υποσχέσεις ισχυρών για δήθεν σχέδια απελευθέρωσης ή για επαναφορά της παλιάς φεουδαρχικής τάξης ή για κάλυψη των φιλοδοξιών τοπικών ισχυρών παραγόντων (π.χ. Μανιατών). Stradioti και άλλοι μισθοφόροι μετακινούνται προς αναζήτηση εργασίας στη Δύση ή εξακολουθούν να είναι οργανωμένοι κάτω από τις ηγεσίες των δυτικών ηγεμόνων. Οι μαζικές μεταναστεύσεις ακολουθούν συνήθως το τέλος ανεπιτυχών πολέμων εναντίον των Οθωμανών, κατά τους οποίους ελληνικοί, αλβανικοί και ελληνοαλβανικοί πληθυσμοί της Ηπείρου, Πελοποννήσου, της Ρούμελης και ιδιαίτερα της Ακαρνανίας μεταφέρονται μαζικά σε περιοχές της Κάτω Ιταλίας : κυρίως στην Απουλία, Καλαβρία, στο Ότραντο, , και συγκεκριμένα στους οικισμούς Μπόβα, Καλημέρα, Μαρτινιάνο, αργότερα στο Mezzojuso κ.α.) και στη Σικελία και εγκαθίστανται σε ορεινά, κατά βάση, χωριά ασκώντας και εκεί τις οικείες τους αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες. Μένουν στην πορεία του χρόνου, όπως άλλωστε και όλη η Κάτω Ιταλία, έξω από τις οικονομικές εξελίξεις του εμπορίου και του καπιταλισμού και παραμένουν ως σήμερα ως εστίες που προκαλούν το εξαιρετικό ενδιαφέρον της έρευνας εξαιτίας της διατήρησης γλωσσικών στοιχείων, τραγουδιών, θηών και εθίμων που οδηγούν στο απώτερο παρελθόν.

Καθώς οι πόλεμοι δεν προκύπτουν μόνο από πολιτικοστρατιωτικούς λόγους, αλλά υπονοείται σχεδόν πάντοτε και το οικονομικό συμφέρον, η ο ι κ ο ν ο μ ι κ ή παράμετρος, λοιπόν, είναι ουσιαστική για την εξήγηση του φαινομένου της ελληνικής διασποράς. Οι Έλληνες, κατά την υπό εξέταση περίοδο, και ιδίως στους αιώνες 15ο ως 17ο, μετακινούνται σε μικρές και μακρές αποστάσεις. Η μετακίνηση σε μικρές αποστάσεις (δηλαδή από το βουνό στην πεδιάδα και το αντίστροφο, ή προς πώληση της παραγωγής τους σε τοπικές αγορές, ή προς άσκηση μορφής εργασιών όπως π.χ. αυτής των οικοδόμων ή των ναυπηγών, ή προς εγκατάσταση στην πλησιέστερη πόλιν ή πόλη) εξηγείται εν μέρει από τη λειτουργία των προνεωτερικών οικονομικών δομών. Μετακινούμενοι οι ελληνικοί, και όχι μόνο, πληθυσμοί σε μακρές αποστάσεις ακολουθούν, κατά τους 15ο–17ο αιώνες, τη φορά από Ανατολών προς Δυσμάς, φεύγοντες κατά κανόνα προ του τουρκικού κινδύνου αλλά και προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και αυτές τις αναζητούν στα λατινοκρατούμενα και κυρίως βενετοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου, στα νησιά του Ιονίου, στην Ιταλική χερσόνησο ή δυτικότερα προς την Ιβηρική χερσόνησο και τον περί αυτές νησιωτικό χώρο. Μετακινούνται ως άτομα και ως ομάδες. Ατομική πορεία ακολουθούν κατά κανόνα οι λόγιοι, αναζητώντας επαγγελματική καταξίωση στους χώρους της βενετοκρατούμενης Κρήτης -που αναπτύσσεται σε πνευματικό φυτώριο του Ελληνισμού-, αλλά και των αναγεννησιακών ιταλικών και ισπανικών πόλεων. Βρίσκουν απασχόληση ως αντιγραφείς χειρογράφων, ως ζωγράφοι, στοιχειοθέτες και επιμελητές εκδόσεων στα πρωτοεμφανιζόμενα τυπογραφεία της Δύσης -σε έλληνες λόγιους στηρίζεται το βενετικό τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου-, δάσκαλοι στις ακαδημίες των ηγεμόνων της Φλωρεντίας, του Μιλάνου, της Μαδρίτης και εκπαιδευτές των παιδιών τους, δυναμικοί μαθητές και καθηγητές στο φημισμένο, βενετικό πανεπιστήμιο της Πάδοβας, μεταφραστές αρχαίων ελληνικών κειμένων, συντάκτες εγχειριδίων γραμματικής για τις ανάγκες εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας από τους διψασμένους για την κλασική αρχαιότητα αναγεννησιακούς λόγιους. Αρκετούς απορροφά η καθολική εκκλησία, είτε γιατί διάλεξαν τη μόνιμη εγκατάσταση στη Δύση, μετά το άδοξο για τη συνεννόηση Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας συνέδριο Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439), είτε μετά τη άλωση της Πόλης ή ύστερα από τη φοίτησή τους στο καθολικό Ελληνικό Κολλέγιο (Collegio Greco) της Ρώμης από το 1575. Ορισμένοι γενόμενοι Καρδινάλιοι, ή ακολουθώντας ιερατικά αξιώματα στην καθολική εκκλησία, όπως ο Βησσαρίων, Ιανός Λάσκαρις, Λέων Αλλάτιος κ. ά., δεν παύουν, εν

τούτοις, από το να αναδεικνύονται ως κήρυκες του συνδέσμου του Ελληνισμού με τη Δύση μέσω της δικής τους λόγιας παραγωγής, ή συνδιαλεγόμενοι με λόγιους της εποχής, ή ακόμη και δια μέσου αλληπάλληλων γραπτών εκκλήσεων τους προς τους ηγεμόνες της Δύσης για την ιδέα της απελευθέρωσης. Το δόγμα δεν είναι απαραίτητα καθοριστικός παράγοντας ταυτότητας στα πρώιμα αυτά χρόνια.²

Πέραν αυτών των λογίων, του *αριστοκρατικού* κύματος μετακίνησης, για να χρησιμοποιήσουμε όρο του Διονυσίου Ζακυθηνού, ομάδες εμπόρων, την ίδια περίοδο, ακολουθούν το δρόμο προς τη Δύση, προς το παπικό λιμάνι της Αγκώνας, ήδη από τον 15ο αιώνα, αλλά κυρίως τη Βενετία. Είναι στο λιμάνι της Γαληνοτάτης, ως κέντρου οικονομικού αλλά και πολιτισμού, γραμμάτων και τεχνών, που διαμορφώνεται η πρώτη ανθηρά εστία της ελληνικής Διασποράς, εστία που συγκεντρώνει ανθρώπους τόσο από τον εκτεταμένο αλλά όχι εδαφικά ενιαίο βενετοκρατούμενο χώρο, όσο και από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Θεωρητικά, οι πρώτοι μετακινούνται προς την πρωτεύουσα του κράτους του οποίου είναι υπήκοοι, οι δεύτεροι προς αναζήτηση καλύτερου οικονομικού, κατά βάση, μέλλοντος. Συνδέονται και συσπειρώνονται γύρω από την ορθόδοξη εκκλησία και την κοινή γλώσσα. Η ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας, από το τέλος του 15ου αιώνα, θα αποτελέσει ίσως το ιδεατό πρότυπο της συσπείρωσης και οργάνωσης άλλων παροικιών, παρά τις πολλές επιμέρους διαφοροποιήσεις, αλλά και την παροικία όπου γεφυρώνονται η πρώτη και δεύτερη φάση (17ος-19ος αιώνες) της ιστορίας της ελληνικής διασποράς.

Η απορρύθμιση του φορολογικού και δημοσιονομικού ιστού που προκαλείται στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το τέλος του 17ου αιώνα οδηγούν σε πρακτικές υπερφορολόγησης των υπηκόων, σε δυσαρέσκεις και έλλειψη αντοχής· παράλληλα, η σχεδόν μονοπωλιακή εκμετάλλευση του ανατολικομεσογειακού εμπορίου από τη Βενετία διασπάται από τον ανταγωνισμό και άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων (Γάλλων, Αγγλων, Ολλανδών), ο οποίος και θα ενταθεί από τον 18ο αιώνα· ο ίδιος αιώνας θα αναδείξει και άλλες δύο περιφερειακές δυνάμεις ως ισχυρούς παράγοντες στο παιχνίδι του ανταγωνισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, την Αψβουργική Αυτοκρατορία, ιδίως μετά τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασσάροβιτς (1718) και τη Ρωσική, κυρίως μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και τον αυστρωσοτουρκικό πόλεμο

(1787-1991/2). Η Αδριατική παύει να είναι βενετικός 'κόλπος', η Μεσόγειος ανοίγεται σε γαλλικά, αγγλικά, ολλανδικά αλλά και κυρίως ελληνικά πλοία που πλέουν με οθωμανική, ρωσική ή greco-ottomana σημαία. Οι χερσαίοι δρόμοι της Βαλκανικής 'κατακτώνται' από τον 'ορθόδοξο βαλκάνιο κατακτητή έμπορο' (για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Traian Stojanovich). Δια μέσου ναυτικών και χερσαίων δρόμων οι Έλληνες αλλά και άλλοι λαοί της Βαλκανικής αναζητούν νέα όρια, φεύγοντες τις υπερφορολογήσεις ή επιδιώκοντας δυναμικό εμπορικό ρόλο. Ο ο ι κ ο ν ο μ ι κ ό ς προσανατολισμός χαρακτηρίζει, λοιπόν, τη δεύτερη φάση της ελληνικής διασποράς, χωρίς να λείπουν και μεταναστευτικά κύματα που επηρεάζονται από πολέμους (πρόσφυγες π.χ. στο τέλος του 18ου αιώνα και κατά την Ελληνική Επανάσταση στην Τεργέστη, τη Μασσαλία, στο Λιβόρνο, στην Οδησό κ.α.) αλλά και εποικιστικές, κατά βάση οικονομικού χαρακτήρα, τακτικές (ιδίως στη Νότια Ρωσία, από τα τέλη του 18ου αιώνα). Είναι γνωστή άλλωστε η εσωτερική μετανάστευση ελληνικών, αρμενικών, εβραϊκών πληθυσμών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τον 18ο αιώνα κ.ε., οι οποίοι οδηγούνται στα νέα ακμάζοντα εμπορικά, κατά κανόνα παραθαλάσσια κέντρα (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Σωζόπολη, Βάρνα, Βραΐλα, Γαλάτσι κ.ο.κ.).

Η γ ε ω γ ρ α φ ι κ ή διασπορά των ελληνικών παροικιών δεν είναι ορθό να συνεξετασθεί με βάση τα σημερινά όρια των κρατών, σε μια μακρά εποχή στην οποία επικρατούσαν οι μεγάλες αυτοκρατορίες, χωρίς κατά κανόνα εσωτερικά όρια, πλην αυτής των Αψβούργων. Θεώμενοι τον χάρτη των παροικιών του τέλους του 18ου αιώνα, οπότε και καταγράφεται η ακμή της πρώτης μεγάλης φάσης της διασποράς, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε δύο ομάδες εγκαταστάσεων του ελληνικού πληθυσμού: Α) Δυτικά της Βιέννης απαντούν κεντρικές κοινότητες/παροικίες (π.χ. Βιέννη, Τεργέστη, Λιβόρνο, Βενετία, Νάπολη, Αγκώνα, Μασσαλία, Άμστερνταμ και από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα και το Λονδίνο). Β) Ανατολικά της Βιέννης στο χώρο α) της σημερινής Ουγγαρίας, Τρανσυλβανίας, Ρουμανίας, β) Ουκρανίας, Νότιας Ρωσίας καθώς και, στο νότο, στο χώρο της Αιγύπτου, απαντούν διάσπαρτες μικρές ή μεγάλες περιφερειακές παροικίες εντασσόμενες στον άξονα των άλλων κεντρικών. Το ρόλο της κεντρικής παροικίας είχαν η Πέστη για την Ουγγαρία, το Βανάτο του Τέμεσβαρ, τη βόρεια Σερβία, το Μπρασόβ και το Σιμπίου για την Τρανσυλβανία, το Γαλάτσι και το Ιάσιο για τις Παρίστριες Ηγεμονίες, η Οδησός για την Ουκρανία και Νότια Ρωσία και η Αλεξάνδρεια για την Αίγυπτο. Οι παροικίες της πρώτης ομάδας κείνται κατά βάση, με

εξαίρεση τη Βιέννη, σε θαλάσσια, εμπορικά λιμάνια μεγάλων κρατικών δυνάμεων. Οι παροικίες των τριών ευρύτερων περιοχών της δεύτερης ομάδας βρίσκονται σε πόλεις που διασχίζονται από ποτάμια, ή αναπτύχθηκαν σε περιφέρειες που ανήκαν για μεγάλο διάστημα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συνεπώς η εσωτερική μετανάστευση ευνοείτο για αρκετό διάστημα, ή εντάχθηκαν (π.χ. Ουγγαρία-Τρανσυλβανία, η περιοχή της Νέας Ρωσίας και ενμέρει της Αιγύπτου) τον 18ο αι. και τις αρχές του 19ου αι., από τους αυτοκράτορες ή διοικητές τους, σ' ένα ευρύ σύστημα εποικισμού για λόγους στρατιωτικής άμυνας αλλά και οικονομικής εκμετάλλευσης.

Η γεωγραφική διασπορά εξηγείται από τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντός της ευρωπαϊκής οικονομίας και από τη φορά του εμπορίου, κυρίως μετά τις ραγδαίες εξελίξεις στο μεσογειακό και διεθνές εμπόριο από τον 17ο αιώνα και εξής. Με τη μεταφορά του κέντρου βάρους του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου προς τα βορειοδυτικά, λιμάνια όπως αυτό της Σμύρνης, αποκτούν καίρια σημασία και πλέγμα εμπορικών μεταφορικών δρόμων ανασηματοδοτούνται, τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα. Πολιτικοοικονομικές συνθήκες αναδιαμορφώνουν το επίσημο καθεστώς συνεργασίας ή αντιπαράθεσης με και προς τους Οθωμανούς. Από τις νέες αυτές καταστάσεις δεν επωφελούνται μόνο οι εμπορικοί εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών δυνάμεων αλλά και έλληνες και άλλοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Η ελληνική ναυτιλία ακμάζει ανταγωνιστικά προς τις ευρωπαϊκές και συνεπώς οι έμποροι βρίσκουν διέξοδο ή και πρόσφορο έδαφος τη μετακίνησή τους σε νευραλγικά κέντρα της Δύσης. Η διάνοιξη των χερσαίων εμπορικών δρόμων της Βαλκανικής, ιδίως μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, δίδει νέα προοπτική, από την οποία επωφελούνται κυρίως οι ορθόδοξοι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας (οι Greci, Griechen, Götög κατά τις πηγές) Έλληνες και Βλάχοι της Μακεδονίας και Ηπείρου, Έλληνες από τη Θεσσαλία, αλλά και Σέρβοι, που μετακινούνται προς χώρες της Αυστρίας και Ουγγαρίας, ακολουθώντας τους γνωστούς τους από το παρελθόν δρόμους του εσωτερικού οθωμανικού εμπορίου, που μετά το 1718 κινείται όλο και περισσότερο σε διεθνή επίπεδα. Οι μετακινούμενοι εγκαθίστανται ατομικά, στην αρχή, οικογενειακά, στη συνέχεια, και διαμορφώνουν τις ατομικές και οικογενειακές τους επιχειρήσεις. Δημιουργείται, βαθμιαία, ευρύ πλέγμα αλληλοσυμπληρούμενων δικτύων διακίνησης προϊόντων και ανθρώπων. Εμπορεύματα από την Ανατολή μεταφέρονται από τους εμπόρους στην Κεντρική Ευρώπη ή σε λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου καθώς ακόμη και στο βορεινό Άμστερνταμ, εφοδιάζοντας, κυρίως, με πρώτες ύλες την αναπτυσσόμενη βιομηχανία

ευρωπαϊκών κρατών, και ιδιαίτερα την υφαντουργία και γενικότερα τις μονάδες κατασκευής ενδυμάτων δερμάτινων και άλλων. Η αναπτυσσόμενη μόδα, τον 18ο αιώνα, θα γίνει στο εξής η κινήτηριος δύναμη του εμπορίου. Οι αλλαγές συνθηκών, νοοτροπιών, προτεραιοτήτων της αστικής τάξης που αναζητεί και επιβάλλει το δικό της ρυθμό ζωής, θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη του καλλιεργημένου γούστου. Η βελτίωση των συνθηκών οργάνωσης των πόλεων αλλά και των οικιών, π.χ. των συνθηκών θέρμανσης, θα οδηγήσουν στην προτίμηση νέου τύπου υφασμάτων, για την ενδυμασία αλλά και για την επίπλωση. Το βαμβάκι της Ανατολής θα γίνει περιζήτητο μαζί με τις βαφικές ύλες, με το λάδι για τις σαπωναποιίες, καθώς και άλλα προϊόντα για την επεξεργασία δερμάτων κ.ά. Καραβάνια των “κατακτητών ορθόδοξων βαλκάνιων εμπόρων” διασχίζουν τους ηπειρωτικούς δρόμους, καταλήγουν στις αγορές των οικείων τους τρανσυλβανικών και ουγγρικών πόλεων (Σεμλίνου, Μπρασόβ, Σιμπίου, Μίσκολτς, Τόκαϊ κ.α.), όπου ακμάζουν οι ‘κομπανίες’ τους, φτάνουν στην κεντρική Πέστη και τα γύρω εμπορικά κέντρα (Κέτσκεμετ, Gyöngyös, Széged, Eger κ.ά.) και απο κεί καταλήγουν στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, τη Βιέννη, ή προωθούνται στη μεγάλη ευρωπαϊκή εμποροπανήγυρη της Λειψίας. Τα προϊόντα τους διοχετεύονται στις αυξανόμενες υφασματοβιοχανίες της Κάτω Αυστρίας, Βοημίας, Μοραβίας, Σαξωνίας. Οι караβοκύρηδες, αντίστοιχα, φορτώνουν τα πλοία τους με λάδι, βαμπάκι, μαλλί, δέρματα, βαφικές και ύλες βιομηχανικής επεξεργασίας από τα μικρασιατικά παράλια και τα απέναντι νησιά, από την Κρήτη, την Πελοπόννησο και τα διοχετεύουν στη Δυτική Ευρώπη, δια μέσου των λιμανιών της Τεργέστης, του Λιβόρνου, της Αγκώνας, της Μασσαλίας, του Άμστερνταμ, ή της εμποροπανήγυρης της Σενιγάλλια. Η διάνοιξη των εύφορων στεππών και πεδιάδων της Νοβορόσσια (Νέας Ρωσίας) από τα τέλη του 18ου αιώνα και η εποικιστική πολιτική των τσάρων δημιουργούν νέο πλέγμα παραθαλάσσιων παροικιών (Οδησσού, Ταϊγάνιου/Ταγανρόκ, Μαριούπολης, Σεβαστούπολης κ.ά.), που προστίθενται στο ήδη γνωστό από τον 16ο αιώνα ηπειρωτικό δίκτυο (του Λβοφ/Λέμπεργκ, της Νίζνας /Νιέζιν, του Κιέβου). Το σιτάρι θα γίνει το κύριο εμπόρευμα των υδραϊκών πλοίων και ο βασικός επιχειρηματικός προσανατολισμός εμπόρων από τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου, την Πελοπόννησο, αλλά και την Ήπειρο. Έμποροι ειδικευμένοι στο χερσαίο και ναυτικό εμπόριο στέλνουν βιομηχανικά εμπορεύματα, βιβλία στην Ανατολή, αλλά συχνά τα καράβια ή τα караβάνια επιστρέφουν με σάκους χρυσών και αργυρών, ευρωπαϊκών, ισχυρών νομισμάτων, ως αποτέλεσμα της άνισης αλλά επωφελούς εξαγωγικής δυναμικής. Δυναμώνουν έτσι με κεφάλαια τις επιχειρήσεις τους στην Ανατολή, από όπου οι

περισσότεροι, τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα, κινούν τις εταιρείες τους. Από τα τέλη του 18ου αιώνα όλο και περισσότερο εντάσσουν τις τραπεζικές τακτικές στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Από έμποροι-τραπεζίτες, εξελίσσονται σε τραπεζίτες, ασφαλιστές, εφοπλιστές, γαιοκτήμονες-εμπόρους, γαιοκτήμονες-τραπεζίτες. Εντασσόμενοι στις τοπικές κοινωνίες, όχι απαραίτητα αφομοιούμενοι, τουλάχιστον ως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, επωφελούνται από τη διπλή τους, συχνά, υπηκοότητα (την οθωμανική ή από το 1830 και την ελληνική, και την αυστριακή, ή και τη ρωσική, ή και τη γαλλική, αγγλική κ.ο.κ.). Συνεργάζονται ενίοτε με ντόπιους εμπόρους ή άλλους εποίκους (Αγγλους, Γάλλους, Ιταλούς, Εβραίους, Σέρβους) συνήθως σε πολυπρόσωπες ή μετοχικές και οπωσδήποτε στις ασφαλιστικές και τραπεζικές επιχειρήσεις. Αναδεικνύονται σε ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες στους τόπους υποδοχής και αναπτύσσουν μια διπλή ταυτότητα, που πηγάζει από την επιχειρηματικότητα αλλά και από τη συντήρηση των δεσμών δια μέσου των ελληνικών κοινοτήτων, εντός των οποίων πολλοί δραστηριοποιούνται. Οδησός, Αλεξάνδρεια, Λιβόρνο, Τεργέστη, Μασσαλία, Λονδίνο συνδέονται σε ένα διεθνές για την εποχή οικονομικό δίκτυο, συνήθως με εταιρικά παραρτήματα ή αντιπροσώπους από τους ίδιους οικογενειακούς κλάδους. Τα δίκτυα εμπλουτίζονται και διαφοροποιούνται μέσα στον 19ο αιώνα με την ανάπτυξη της ατμοπλοΐας, της ποταμοπλοΐας, την επέκταση των σιδηροδρόμων και το άνοιγμα της δυναμωμένης ναυτιλίας και του εμπορίου σε διεθνείς ορίζοντες. Έτσι στα τέλη του 19ου αιώνα, ο ήλιος δεν δύει π.χ. για τις επιχειρήσεις (από τη Σμύρνη, την Τεργέστη, το Ταϊγάνιον, το Λιβόρνο, τη Μασσαλία, το Λονδίνο ως τη Βομβάη, την Καλκούτα, τη Νέα Υόρκη) της χιώτικης οικογένειας Ράλλη, που φροντίζει να κρατά τη συνοχή των οικογενειακών δεσμών, εκσυγχρονίζοντας ταυτόχρονα την οικονομική τακτική.

Το σύνολο των εγκαθιστάμενων ή για κάποιο διάστημα εμπορευόμενων σε κάποια πόλη ατόμων αποτελούσαν το σύνολο των παροίκων, από τους οποίους κάποιοι θα φροντίσουν και τη συστηματικότερη οργάνωση και εκπροσώπησή τους απέναντι στις κρατικές αρχές. Ο αριθμός των μελών των κοινοτήτων δεν είναι πάντοτε αντιπροσωπευτικός της αριθμητικής δύναμης του συνόλου των παροίκων σε μια πόλη. Κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης οι περισσότεροι πάροικοι, κατά κανόνα, ενδιαφέρονται για τα κοινά, για την ίδρυση του ναού και συσπειρώνονται γύρω από την κοινότητα. Η μακρόχρονη διαμονή, η ενασχόληση με τις ατομικές επιχειρήσεις ενός εκάστου, οι αντιπαραθέσεις που ανακύπτουν μέσα στην τριβή της άσκησης της κοινοτικής εξουσίας, ο ποικίλων βαθμός ένταξης στην τοπική κοινωνία δημιουργούν

προτεραιότητες για πολλούς που τους ωθούν σε απομάκρυνση από την ενασχόληση με την κοινοτική διοίκηση. Με βάση τις πηγές, όπου αυτές διασώζονται, (κοινοτικές ή κρατικές απογραφές πληθυσμού, καταγραφές επαγγελματιών, εκκλησιαστικά κατάστιχα βαπτίσεων, γάμων, θανάτων), η δ η μ ο γ ρ α φ ι κ ή εικόνα που διαμορφώνεται αποδεικνύει μια εξαιρετική κινητικότητα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, όχι σταθερά οικογενειακά σχήματα και μια συνεχή σχεδόν ανανέωση. Οι αυξομειώσεις οφείλονται στην κινητικότητα του πληθυσμού και όχι σε φυσικούς δημογραφικούς παράγοντες. Ενίοτε εμφανίζονται και απότομες πληθυσμιακές αυξήσεις που οφείλονται είτε σε προσφυγικά κύματα, ύστερα από πολεμικές κρίσεις (βενετοτουρκικοί πόλεμοι, κρητικός πόλεμος 17ου αιώνα, ρωσοτουρκικοί πόλεμοι 18ου αιώνα, ελληνική επανάσταση 1821 κλπ), είτε σε έκτακτα οικονομικά μέτρα των κρατών υποδοχής. Μείωση ή προσωρινή πληθυσμιακή κρίση εμφανίζεται σε ορισμένες παροικίες με την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών που συντηρούσαν το εμπορικό ενδιαφέρον των μεταναστών ή με θέματα εσωτερική πολιτικής (πρβλ. γεγονότα Βενετίας με την περίπτωση Μητροπολίτη Μελετίου Τυπάλδου, τέλη 17ου αρχές 18ου αιώνα, περίπτωση Ουγγαρίας μετά το 1774 κ.ά.). Αν επιχειρήσουμε να δώσουμε μια συνοπτική διαχρονικά εικόνα της πληθυσμιακής συμμετοχής των ελλήνων παροίκων στις πόλεις υποδοχής, δεν θα απείχαμε από την πραγματικότητα να ισχυρισθούμε ότι ακόμη στις κεντροευρωπαϊκές και βορειοϊταλικές παροικίες αλλά και σ' αυτές της Νότιας Ρωσίας, σε περιόδους ακμής των πόλεων το ποσοστό των ελλήνων παροίκων κυμαινόταν ανάμεσα στο 2,5 – 6%. Στις περισσότερες περιπτώσεις η αμέσως ισχυρή ξένη ομάδα πληθυσμού ήταν η εβραϊκή, και ανάλογα με τη γεωγραφική θέση της πόλης υποδοχής ακολουθούσε η αρμενική ή και σερβική. Διαφορετική είναι ίσως η εικόνα στην Αίγυπτο, όπου ο Ελληνισμός αυξήθηκε μέσα στο πλαίσιο μιας ημιαυτόνομης ή αυτόνομης επαρχίας του οθωμανικού κράτους, ήδη με τα μέτρα του Μωχάμετ Άλη στις αρχές του 19ου αιώνα.

Μερικά συγκεκριμένα στοιχεία επιβεβαιώνουν τους ισχυρισμούς μας. Σύμφωνα με μαρτυρία του Γαβριήλ Σεβήρου του 1591, ο αριθμός των Ελλήνων της Βενετίας ήταν πάνω από τέσσερις χιλιάδες σε σύνολο 150.000 κατοίκων της πόλης. Τρία χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821 ζούσαν στην Τεργέστη, τη μεγαλύτερη τότε ελληνική παροικία στην ιταλική χερσόνησο, 1075 Έλληνες, σε ποσοστό περίπου 3% του συνόλου. Το 1823, λόγω του προσφυγικού κύματος της Επανάστασης, ο αριθμός αυξήθηκε προσωρινά στους 3200, αλλά θα εξισορροπήσει στις 1700 ψυχές περίπου

σχεδόν σε όλο τον αιώνα. Στο Λιβόρνο το 1841, οι κρατικοί λειτουργοί μετρούν εκεί 57 ελληνικές οικογένειες. Στην πόλη της Νεάπολης οι Έλληνες, μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, δεν φαίνεται να ξεπέρασαν τα 250 άτομα. Οι Μανιάτες που συγκεντρώθηκαν στον Τάραντα (Γη του Οτράντο) την άνοιξη του 1675, ήταν μερικές εκατοντάδες άνθρωποι, 340 ψυχές. Στη δεκαετία του 1670 έφτασαν στην Τοσκάνη 570 και στην Κορσική 730 Μανιάτες. Στη Μάλτα το 1575 ζούσαν περίπου 400 Έλληνες. Ο ακριβής αριθμός των μελών των δύο Κομπανιών στην Τρανσυλβανία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, δεδομένων και των αυξομειώσεων που παρουσιάζει κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους. Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα η Κομπανία του Σιμπίου αριθμούσε 60 μέλη, ενώ στην Τρανσυλβανία δρούσαν τουλάχιστον 400 έλληνες έμποροι. Και ο αριθμός των μελών της Κομπανίας του Μπρασόφ υπέστη μεγάλες διακυμάνσεις, άγγιζε στα τέλη του 18ου αιώνα τα 494 μέλη. Ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν ευρύτερη εκείνης του Σιμπίου και περιλάμβανε στους κόλπους της εμπόρους από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και της Βλαχίας και της ίδιας της Τρανσυλβανίας. Στα 1767 καταγράφηκαν στη Βιέννη 79 έλληνες και βλάχοι ορθόδοξοι οθωμανοί υπήκοοι. Αν συνυπολισθούν και οι γυναίκες και τα παιδιά τους, τότε ο αριθμός άγγιζε τις 300, ενώ έφτανε στις 4000 στα 1814, περίοδο ακμής της ελληνικής παροικίας. Ο αριθμός των Ελλήνων και Βλάχων που εγκαταστάθηκαν σε πολλές πόλεις της Ουγγαρίας ήταν πολύ μεγάλος. Σύμφωνα με εκτιμήσεις έφτανε, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, τις 10.000 ψυχές, μολόντι δεν έχουν υπάρξει ακόμη ακριβείς έρευνες, λόγω των ιδιαίτερων αρχειακών προβλημάτων. Το 1797 ο ανδρικός πληθυσμός της νεοδιαμορφούμενης πόλης της Οδησσού υπολογιζόταν από τις Αρχές στα 3455 άτομα, ενώ μαζί, ως ίδια εθνική κατηγορία, υπολογίστηκαν οι 269 Έλληνες, Αλβανοί και Μολδαβοί. Το 1817 τα ελληνικής καταγωγής άτομα ανέρχονταν στο 5% επί του συνολικού πληθυσμού των 33.000 ψυχών.

Από τα προνόμια εγκατάστασης στην κοινοτική οργάνωση

Οι ποικίλες αφετηρίες των παροίκων -από οθωμανοκρατούμενες, βενετοκρατούμενες ή και αγγλοκρατούμενες περιοχές-, η μακρά χρονική περίοδος, κατά την οποία αναπτύχθηκε το γεωγραφικό δίκτυο των παροικιών δεν επιτρέπουν απόλυτη ενιαιοποίηση των συνθηκών που οδήγησαν στην οργάνωσή τους σε κοινοτικό επίπεδο. Εν τούτοις κάποια βασικά χαρακτηριστικά διατρέχουν τη θεσμοθετημένη, νομική εκπροσώπησή τους υπό μορφή κοινοτικής οργάνωσης. Το ενδιαφέρον των

ευρωπαϊκών κρατών υποδοχής για την πληθυσμιακή ενίσχυση αγροτικών ή κυρίως εμπορικών περιοχών τους, για την ενδυνάμωση με εξειδικευμένες εμπορικά ή και τεχνολογικά, ενίοτε, ομάδες ανθρώπων οδήγησε τις κατά τόπους Αρχές στην προσέλκυση πληθυσμών από την Ανατολή, που θα τους άνοιγαν τις τεχνικές κατάκτησης επιθυμητών αγορών. Το αμφίδρομο ενδιαφέρον εντείνεται είτε δια μέσου των παραδοσιακά οικείων, προς τους ενδιαφερόμενους, εμπορικών δρόμων και μεθόδων οργάνωσης (όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Βενετίας, Αγκώνας, ή και της Τρανσυλβανίας, Ουγγαρίας), είτε από τυχαία, εν πολλοίς, πληροφόρηση των ενδιαφερόμενων (Μεσολογγίτες καπετάνιοι πλέοντας για την Σενιγάλλια, την Αγκώνα και τη Βενετία ανακαλύπτουν την επικερδή προοπτική που τους διανοίγεται μετά την ανακήρυξη της Τεργέστης ως ελεύθερου λιμανιού από το 1719), είτε προκαλείται με ελκυστικές υποσχέσεις και προνόμια από την πλευρά των δυτικών ή κεντροανατολικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι ανιχνευτές πρωτοπόροι ακολουθούνται διαρκώς και περισσότερο από ομάδες συντοπιτών τους και ο δρόμος για την έκδοση π ρ ο ν ο μ ί ω ν προς σταθερή εγκατάσταση δεν είναι μακριά. Σε κράτη που λειτουργούν σε προκαπιταλιστικό και προβιομηχανικό καθεστώς η παραχώρηση προνομίων σε άτομα ή ομάδες πληθυσμών είναι συνήθης τακτική ως το 19ο αιώνα. Καθώς, στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, πρόκειται για ορθόδοξους, κατά τεκμήριο, μετακινούμενους, επιβάλλεται να ξεπεραστούν αμφίδρομα τα εμπόδια που θέτει η παραδοσιακή αντιπαράθεση καθολικής και ορθόδοξης εκκλησίας. Λόγοι εσωτερικής συνοχής και ανοχής (περίπτωση της Βενετίας ήδη τον 15ο αιώνα), λόγοι οικονομικού συμφέροντος από την πλευρά των κρατών υποδοχής (πολλαπλές παροικίες στην εκτεταμένη αυτοκρατορία των Αψβούργων) επιβάλλουν την έκδοση προνομίων προκειμένου να αναγνωρισθεί το δικαίωμα νόμιμης οργάνωσης των σποραδικά ερχόμενων ορθόδοξων ατόμων, αλλά που με την πάροδο των χρόνων αποφασίζουν για τη μονιμότερη διαμονή τους στις νέες χώρες υποδοχής. Τα προνόμια παραχωρούνται, συνήθως, προς του Greci, Greci non uniti, Griechisch-schismatisch / ‘Γραικούς μη ενωμένους’, ‘Γραικούς σχισματικούς’, ή προς τους "άν τ'Ε Βιένν'η κατοικοῦντας Γραικούς τε καθ Βλάχους τές ἀνατολικές θρησκείας..." με σκοπό την αναγνώριση του δικαιώματος άσκησης της ορθόδοξης λατρείας. Δεν είναι σαφής από την πρώιμη γλώσσα των προνομίων η εθνική διάκριση, και συχνά οι Γραικοί αντιμετωπίζονται από τις Αρχές με βάση το θρησκευτικό γνώρισμα. Η griechische Nation δεν περιλαμβάνει απαραίτητα σαφώς μόνο τους Έλληνες, αλλά και τους ορθοδόξους της Βαλκανικής, Σέρβους, Βλάχους/“Γραικοβλάχους” (κατά τις πηγές) που αποφασίζουν να

συνεργαστούν για την απόκτηση του δικαιώματος ίδρυσης ναού και αδελφότητας/κοινότητας. Από την αδυναμία ακριβούς προσδιορισμού του περιεχομένου του όρου προκύπτουν συχνά και προβλήματα συμβίωσης των παροίκων, πολλοί από τους οποίους έχουν και τον ίδιο οικονομικό προσανατολισμό. Τα προβλήματα αναφαίνονται συνήθως μετά την αύξηση του αριθμού των μεταναστών και συνεπώς την εδραίωση των οικογενειακών σχηματισμών και των επιχειρησιακών δικτύων. Οι αναφερόμενες εντάσεις αναδεικνύουν τους υποβόσκοντες εθνικισμούς, που καλύπτονται πίσω από το δικαίωμα της άσκησης της λατρείας στην εθνική γλώσσα, και κατά συνέπεια οδηγούν στη διαίρεση και την ίδρυση νέων ελληνικών, σερβικών κ.ο.κ. ναών στην ίδια πόλη. Τα προβλήματα που ανακύπτουν πρώιμα στη Βενετία και κυρίως τον 18ο αιώνα στην Τεργέστη, τη Βιέννη, την Πέστη και σε πολλές πόλεις της Ουγγαρίας λύνονται άλλοτε εις βάρος των Ελλήνων άλλοτε των Σέρβων ανάλογα με τη δύναμη επιρροής, ή ενίοτε οδηγούν σε συνέχιση της συμβίωσης. Η κρίση σε κοινοτικό επίπεδο δεν συμπαρασύρει, απαραίτητα, και τη συνεργασία των ατόμων σε οικονομικές επιχειρήσεις, που συχνά συνεχίζουν να υφίστανται, όπως άλλωστε και οι μικτοί γάμοι. Τα προνόμια καθόριζαν συνήθως τις συνθήκες υπό τις οποίες οι ενδιαφερόμενοι θα δικαιούνταν να ανεγείρουν ορθόδοξο ναό και παράλληλα ή σταδιακά είτε α) να οργανωθούν σε Αδελφότητα (Confraternità) (περίπτωση Βενετίας, 15ος αιώνα κ.ε.), β) να συσσωματωθούν οικονομικά σχηματίζοντας εμπορικές ενώσεις, τις λεγόμενες Κομπανίες (εγκαταστάσεις στις τρανσυλβανικές πόλεις Σιμπίου, Μπρασόβ ήδη από τον 17ο αιώνα, τις ανατολικοουγγρικές Μίσκολτς, Τόκαϊ, κ.ά.), β) να οργανωθούν σε Κοινότητα (Comunità, Gemeinde). Η χρήση του όρου Κοινότητα για την αποτύπωση της πραγματικότητας συλλογικά για όλη την υπό εξέταση περίοδο, δεν ακριβολογεί με βάση τα δεδομένα εκάστοτε ιστορικά στοιχεία. Η διαφοροποίηση ενυπάρχει καταρχήν από το γεγονός ότι παροικία και κοινότητα δεν συμπίπτουν, τουλάχιστον όχι υποχρεωτικά. Στην παροικία ανήκουν όλοι οι Έλληνες που κατοικούν στην πόλη υποδοχής, μόνιμα ή και προσωρινά. Μέλη της κοινότητας ή της αδελφότητας αποτελούν μόνο όσοι το επιθυμούν. Στις κομπανίες, ως οικονομικές συσσωματώσεις, είναι υποχρεωτική η συμμετοχή των μελών ώστε να απολαμβάνουν των προνομίων. Η οργάνωσή τους προσομοιάζει προς αυτή των συντεχνιών, ασκείται από τους προεστώτες των κομπανιών συστηματικός έλεγχος των μελών σχετικά με την άσκηση του εμπορικού, κυρίως, επαγγέλματος, με βάση συγκεκριμένες αρχές, τις οποίες υπό τη μορφή θεσπισμάτων έχουν συναποφασίσει. Στους προεστώτες και ειδικά όργανα ανήκουν και κάποιες δικαστικές αρμοδιότητες. Οι ίδιοι κανονισμοί επιβάλλουν και

τον αλληλοσεβασμό αλλά και τον έλεγχο σε θέματα ατομικής και συλλογικής ηθικής των μελών. Ανάλογες προβλέψεις δεν απαντούν στα καταστατικά με τα οποία λειτουργούν οι λοιπές κοινότητες, με αρμοδιότητες κατά βάση διοικητικής οργάνωσης και χωρίς δικαίωμα επέμβασης σε ζητήματα οικονομικών δραστηριοτήτων των μελών τους.

Πρώτο μέλημα των παροίκων μετά την παραχώρηση προνομίων είναι η ανέγερση ορθόδοξου ναού. Ειδική επιτροπή αναλαμβάνει το βάρος για την εξεύρεση των χρημάτων, τη μέριμνα για την ανοικοδόμηση εκκλησίας αντιπροσωπευτικής του κύρους που επιθυμούν να προσδώσουν στην κοινότητά τους και την προβολή τους, και την πλούσια, κατά κανόνα, εσωτερική διακόσμησή της. Την τοιχογράφηση του ναού του Αγίου Γεωργίου Βενετίας ανέλαβε μεταξύ άλλων ο φημισμένος ζωγράφος Μιχαήλ Δαμασκηνός, ενώ τον 20ό αιώνα στην τοιχογράφηση του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης εργάστηκε ο Κώστας Παρθένης. Ο ναός κατά κανόνα ανεγείρεται σε κεντρικό σημείο της πόλης, σε περιοχή κοντά στη θάλασσα ή στις όχθες ποταμού, ώστε να είναι δυνατή η εύκολη άσκηση της λατρείας από τους νεοερχόμενους. Ο ναός και το γειτνιάζον κοινοτικό οίκημα και συνήθως και το σχολείο αποτελούν τα κτίρια-σύμβολα της κοινοτικής, κοινωνικής και εθνικής ενότητας για τα μέλη της κοινότητας αλλά και της παροικίας, ανεξαρτήτως της ενεργού συμμετοχής τους στη διοικητική οργάνωση. Γύρω από τον ναό, αναπτύσσονται οι οικονομικές δραστηριότητες των μελών, εξελίσσεται, κατά κανόνα η ελληνική γειτονιά (Campo dei Greci, Griechengasse, görg utca κ.ο.κ.), που αναζητούν δια μέσου αυτής την ενότητα και την κοινωνική ένταξη στην πόλη υποδοχής. Δεν πρόκειται για εφαρμογή κανόνων γκέτο, άλλωστε με το πέρασμα του χρόνου και την οικονομική ενδυνάμωση των μελών, την απόκτηση γαιών και τις επενδύσεις σε ακίνητα παρατηρείται εντονότερη κοινωνική ένταξη στις πόλεις εγκατάστασης, υιοθέτηση του αστικού τρόπου ζωής του περιβάλλοντος χώρου, οικοδόμηση οικιών και εσωτερική διακόσμηση με κανόνες και τεχνικές που υπαγορεύονται από την ανάγκη ενσωμάτωσης αλλά και προβολής.

Συνήθως τα πρόσωπα που συναποτελούν την αρχική επιτροπή είναι και οι πρωτοπόροι που θα φροντίσουν για τη σύνταξη του καταστατικού για την περαιτέρω οργάνωση της κοινότητας. Μέλη της κοινότητας ορίζονται οι μετέχοντες του ανατολικού ορθόδοξου δόγματος, χωρίς πάντοτε αυτό να προκαθορίζει και την εθνικότητα των μετεχόντων. Έτσι, για παράδειγμα, στη Βιέννη απαντούν από τα τέλη

του 18ου αιώνα δύο ορθόδοξες κοινότητες, αυτής του Αγίου Γεωργίου, που συσπείρωνε τους Έλληνες οθωμανούς υπηκόους (τουρκομερίτες Έλληνες), και εκείνης - της κοινότητας της Αγίας Τριάδας- στην οποία ανήκαν οι Έλληνες ή Βλάχοι που είχαν λάβει την αυστριακή υπηκοότητα. Χαρακτηριστική είναι η απόλυτη γειννίαση των δύο ορθόδοξων ναών, που ο χωρισμός σε δύο κοινότητες μπορεί εν μέρει να ερμηνευθεί από την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών, στην πορεία του 18ου αιώνα, εντός και εκτός της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, των τοπικών οικονομικών ανταγωνισμών των μελών, αλλά και από τη μεγαλύτερη ένταξη στην τοπική κοινωνία δια μέσου και της σύναψης μικτών γάμων. Το Καταστατικό, κείμενο το οποίο συντάσσεται και εγκρίνεται από τη Γενική Συνέλευση των ανδρών ενηλίκων, κατά κανόνα εγκρίνεται και από την τοπική κρατική εξουσία. Η τελευταία παράμετρος δεν απαντά απαραίτητα σε κοινότητες στα τέλη του 19ου αιώνα όπως αυτές των ρουμανικών παραλίων, οι οποίες δεν οφείλουν την ανάπτυξη και διαμόρφωσή τους σε συγκεκριμένα κρατικά προνόμια. Σύμφωνα με το Καταστατικό των κοινοτήτων εκλέγεται το τεσσαρακονταμελές ή το, συνήθως, δωδεκαμελές 'Βουλευτήριο' (Capitolo) που προσδιορίζει ή εκλέγει τη διοικούσα τριμελή, πενταμελή ή εξαμελή επιτροπή. Το αναγωγικό αυτό διοικητικό σύστημα επιτρέπει ελευθερία κινήσεων αλλά και διαρκή έλεγχο για την πιο στιβαρή άσκηση των καθηκόντων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, προβλέπεται ελευθερία συμμετοχής των μελών στην κοινότητα με κάποια οικονομική συνεισφορά κατά τάξεις. Το γεγονός ότι οι διοικούντες προέρχονται από τις τάξεις που προϋποθέτουν αυξημένη χρηματική συνδρομή οδηγεί στη συγκέντρωση αξιωμάτων, κατά κανόνα, σε ορισμένες οικογένειες ή πρόσωπα, οικονομικά ισχυρά, τα οποία και χειρίζονται τις κοινοτικές υποθέσεις.

Στα καθήκοντα της κοινοτικής διοίκησης είναι η εκπροσώπηση της ομογένειας προς τα έξω, ή προάσπιση δηλαδή των κοινών συμφερόντων των παροίκων, η διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας (που προέρχονται από τις τακτικές και έκτακτες συνεισφορές των μελών, τα κληροδοτήματα), η συντήρηση του ναού, η επιλογή και ο διορισμός των ιερέων -καθώς η εκκλησία υπάγεται στην κοινότητα-, η ανέγερση του κ ο ι μ η τ η ρ ί ο υ, η ίδρυση του σχολείου, αλλά και η περίθαλψη φτωχών ομογενών ή και προσφύγων (κυρίως μετά τις πολεμικές συρράξεις στην Ανατολή) κατά περίπτωση ή με την ίδρυση διακριτών φ ι λ α ν θ ρ ω π ι κ ώ ν ιδρυμάτων ή και νοσοκομείων. Οι κοινότητες δεν έχουν δικαστική δικαιοδοσία επί των μελών τους, αλλά διατηρούν το δικαίωμα της διαιτητικής μεσολάβησης για την άρση μικροδιαφορών.

Η σπουδαία υπόθεση της παιδείας

Πολύ νωρίς και αμέσως μετά την ίδρυση του ναού εκδήλωναν οι πάροικοι το ενδιαφέρον για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα παιδιά τους. Καλούσαν δασκάλους από την Ανατολή ή τους επέλεγαν ανάμεσα στους λογίους που ζούσαν στην πόλη τους (κυρίως περιπτώσεις Βενετίας και Βιέννης). Στις περισσότερες περιπτώσεις και καθώς ο αριθμός των εγκαθισταμένων αύξανε φρόντιζαν συστηματικά για την ίδρυση σχολείου, που θα λειτουργούσε υπό την εποπτεία της κοινότητας, τόσο ως προς την επιλογή δασκάλων όσο και ως προς την ανέγερση, ίσως, ειδικού κτιρίου και τη φροντίδα για τον εμπλουτισμό του με βιβλιοθήκη. Κατά κανόνα λειτουργούσε σχολείο στοιχειωδών γραμμάτων (με κύρια μαθήματα την ανάγνωση, και τα στοιχεία αριθμητικής, την κατήχηση), αλλά στις μεγαλύτερες από τις παροικίες (Βενετία, Τεργέστη, Μίσκολτς, Οδησσό, Αλεξάνδρεια) απαντούν και σχολεία των 'ελληνικών' γραμμάτων, δηλαδή σχολεία στα οποία παραδίδονταν αρχαίοι έλληνες συγγραφείς, μαθηματικά, γεωγραφία, φυσική ιστορία, ιστορία, θρησκευτικά, καλλιγραφία, ξένες γλώσσες. Έμφαση δίδεται, κυρίως, στα μαθήματα που προετοιμάζουν τους μαθητές για την προκοπή στο εμπορικό επάγγελμα. Για πρώτη φορά μαρτυρείται η ύπαρξη σχολείου στην ελληνική παροικία της Αγκώνας το 1622. Στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης με την έλευση των προσφύγων και με πρωτοβουλία του Καποδίστρια το σχολείο οργανώνεται καλύτερα. Το 1827 αριθμεί περίπου 30 μαθητές, οι οποίοι διδάσκονται ελληνικά, αριθμητική, ιταλικά και καλλιγραφία. Ως τα τέλη του 16ου αιώνα τις εκπαιδευτικές ανάγκες των Ελλήνων της Βενετίας κάλυπταν λόγιοι παρεπιδημούντες στη Βενετία, όπως οι Γεώργιος Τραπεζούντιος, Δημήτριος Μόσχος, Νικόλαος Σοφιανός, Αντώνιος Έπαρχος και Μάρκος Μουσούρος κ.ά. Και με σταθερή ετήσια χρηματοδότηση 150 δουκάτων από τη βενετική γερουσία προς την Αδελφότητα καλύπτοντα εν μέρει, από το 1610 περίπου, τα έξοδα σχολείου ελληνικών και λατινικών γραμμάτων που βρισκόταν ήδη σε λειτουργία από το 1593 και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα. Με πρωτοβουλία επίσης του Γαβριήλ Σεβήρου είχε ιδρυθεί στα 1599, γυναικεία μονή προσαρτημένη στο ναό της Αδελφότητας, η οποία ανέπτυξε και στοιχειώδεις εκπαιδευτικές δραστηριότητες για τον περιορισμένο αριθμό των μοναχών της. Φημισμένη στάθηκε η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας, που ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα με το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη. Φιλοξενούσε δώδεκα

εσωτερικούς μαθητές αλλά τα ανώτερα μαθήματα -Γραμματική, Φιλολογία, Ρητορική, Λογική και Φιλοσοφία- μπορούσαν να παρακολουθούν και εξωτερικοί. Σημαντικός αριθμός τους συνέχισε τις σπουδές στο Πανεπιστήμιο της γειτονικής Πάδοβας, που υπαγόταν στη Βενετία. Σύμφωνα με υπολογισμούς, στα 132 χρόνια λειτουργίας του (1665-1797 και 1823-1905) φοίτησαν σ' αυτό περίπου 550 μαθητές. Στο κτίριό του στεγάζεται, σήμερα, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Συστηματικό υπήρξε το σχολείο της Τεργέστης από το 1801 συνεχώς και εμπλουτιζόμενο ως το 1936, με βαθμίδες σπουδών στοιχειώδεις και γυμνασιακές. Το σχολείο αποκαλούμενο "Ελληνομουσείον" ιδρύθηκε το 1806 στο Λιβόρνο, αλλά ήδη από το 1775 φαίνεται ότι λειτουργούσε στην παροικία ένα υποτυπώδες σχολείο και ότι η κοινότητα καλούσε δασκάλους για να διδάξουν εκεί. Στο Μίσκολτς της βορειοανατολικής Ουγγαρίας, όπου από το 18ο αιώνα είχαν καταφύγει κυρίως Μοσχοπολίτες επιδιώξαν νωρίς να καλέσουν δάσκαλο ελληνικής γλώσσας για τους μαθητές και ίδρυσαν σχολείο 'κοινών και ελληνικών' γραμμάτων από το 1795. Στη Βιέννη το σχολείο που άρχισε να λειτουργεί το 1804 στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας προσέκρουσε στις διαμάχες ανάμεσα στις δύο κοινότητες των αυτοκρατορικών και οθωμανών υπηκόων, αλλά και στις προστριβές με αφορμή την παροχή ελληνικής εκπαίδευσης και στους Βλάχους-μέλη των ελληνικών κοινοτήτων. Μόλις από το 1815 συνέχισε ομαλότερα τη λειτουργία του. Βεβαίως σε μεγάλα κέντρα της Ρωσίας από το 16^ο αιώνα έδρασε σειρά, κυρίως εκκλησιαστικών, ελλήνων λογίων. Ανάμεσά τους σημαντική υπήρξε η δραστηριότητα ζωγράφου Θεοφάνη του Έλληνα (Γραικού), του λόγιου Μάξιμου του Γραικού (Μιχαήλ Τριβώλη), του Μελέτιου Συρίγου, του Αρσένιου, αρχιεπισκόπου Δημονίκου και Ελασσόνος (1550-1626), αλλά κυρίως των αδελφών Σωφρόνιου και Ιωαννίκιου Λειχούδη που οργάνωσαν στη Μόσχα την Σλαβο-Γραικο-Λατινική Ακαδημία (1687). Ελληνικό σχολείο λειτουργούσε από το 1687 και στο Νιέζιν της σημερινής Ουκρανίας, ενώ η ελληνική διδασκόταν σε άλλα δέκα σχολεία της περιοχής. Σχολείο βασικής εκπαίδευσης λειτούργησε από το 1814 στην Οδησό, αλλά από τις αρχές του 19ου αιώνα άκμασε η περίφημη Ελληνοεμπορική Σχολή, το δεύτερο σε σημασία εκπαιδευτικό ίδρυμα μετά το Λύκειο Richelieu. Στην Αίγυπτο, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ενδιαφέρον για τη λειτουργία σχολείου εντοπίζεται από την πλευρά των Πατριαρχών από το 16ο αιώνα. Αλλά το πρώτο συστηματικό ελληνικό σχολείο ήταν το Σχολείο "των Γραικών", με τη στήριξη των αδερφών Τοσίτσα και του Ν. Στουρνάρη που οργανώθηκε από την κοινότητα στην

Αλεξάνδρεια. Στα σχολεία της Διασποράς σπούδαζαν και παιδιά Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στα περισσότερα σχολεία είχαν δημιουργηθεί βιβλιοθήκες, πολλές από τις οποίες διατηρούνται ως σήμερα με πλούτο πολύτιμων και σπάνιων βιβλίων και χειρογράφων.

Έλληνες των παροικιών με κληροδοτήματά τους φρόντιζαν και για την ίδρυση σχολείων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Από τα τέλη του 17ου αλλά κυρίως από τον 18ο αιώνα, με την αναβίωση των ελληνικών Γραμμάτων Ηπειρώτες έμποροι της Βενετίας κληροδοτούσαν χρήματα για σχολεία στην Ήπειρο, ο μεγαλέμπορος τεργεστίνος Δημήτριος Καρτσιώτης φρόντιζε να ιδρυθεί σχολείο και βιβλιοθήκη στην πατρίδα του τον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας, Έλληνες από τη Βιέννη χρηματοδοτούσαν σχολεία στη Δυτική Μακεδονία, οι αδελφοί Ζωσιμάδες από τη Ρωσία ίδρυσαν τη Ζωσιμαία Σχολή στα Ιωάννινα. Το 19ο αιώνα ο ευεργετισμός απέδωσε και κυρίως στον τομέα της παιδείας με τα γνωστά παραδείγματα του Σίνα, Βαρβάκη, Τοσίτσα, Αρσάκη και άλλων.

Με υποτροφίες Ελλήνων της Διασποράς ή και κοινοτήτων (περίπτωση της Αδελφότητας του Λιβόρνου το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα) καλύπτονταν τα έξοδα των σπουδών συντοπιτών τους σε πανεπιστήμια της Πάδοβας, Πίζας, Φλωρεντίας, Παρισιού, Τυβίγγης, Γοττίγγης, Ιένας κ.ά. Εξ άλλου ανάλογος ήταν ο στόχος της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης από το 1813.

Ο ρόλος της ελληνικής διασποράς στα γράμματα δεν αναδείχθηκε μόνο μέσα από το ενδιαφέρον των κοινοτήτων για τη λειτουργία των σχολείων. Ήδη από τον 15ο και κυρίως τον 16ο αιώνα και εξής ο Ελληνισμός της Βενετίας αποτέλεσε το φυτώριο Γραμμάτων και Τεχνών. Ήταν το κέντρο όπου κατευθύνονταν λόγιοι από την Κωνσταντινούπολη ή και την Κρήτη, μέσα σε συνεχή διάλογο, μια αμφίδρομη επικοινωνία με τους αναγεννησιακούς λογίους, όχι μόνο στη Βενετία αλλά και στις άλλες ιταλικές πόλεις τη Φλωρεντία, το Μιλάνο, τη Ρώμη. Στη Βενετία μεταξύ άλλων, ανέπτυξαν τη δράση τους λόγιοι όπως ο μετέπειτα καρδινάλιος Βησσαρίων (1403-1472), που φρόντισε για τη συλλογή και αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων από την Ανατολή, τα οποία και αποτέλεσαν μετά το θάνατό του το κύριο σώμα των χειρογράφων της Μαρκιανής βιβλιοθήκης της Βενετίας. Το 1471 εξέδωσε ο Μανουήλ Χρυσολωράς την ελληνική γραμματική του με τον τίτλο *Ἐρωτήματα*. Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1423-1511), δίδαξε στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, στη Φλωρεντία και στο Μιλάνο και

εξέδωσε το 1488 στη Φλωρεντία τα ομηρικά έπη. Στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα ο Ιανός Λάσκαρις (1445-1534) παρέδιδε την ελληνική γλώσσα στη Φλωρεντία και εξέδωσε έργα αρχαίων ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων.

Φυτόριο και για την ελληνική λογιοςύνη υπήρξε το πανεπιστήμιο της Πάδοβας, που ανήκε στη Βενετία. Από το 1634 ως το 1782 φοίτησαν σ' αυτό 899 Έλληνες. Στο πανεπιστήμιο ιδρύθηκαν και δύο Ελληνικά Κολλέγια του Παλαιόκαπα και του Κωτουριαννού. Στο ίδιο πανεπιστήμιο δίδαξαν και αρκετοί Έλληνες λόγιοι, ενώ σώζονται πολλές από τις μελέτες που συνέταξαν σημαντικοί φοιτητές του. Η ίδρυση στη Ρώμη το 1575 του ελληνικού Κολλεγίου από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ', μολονότι στόχευε στη διάδοση του λατινικού δόγματος στους ορθοδόξους, αποτέλεσε ακόμη ένα φυτώριο για σπουδαστές από την Ανατολή και ενίσχυση της λογιοςύνης. Οι νεαροί μαθητές κατηχούνταν στα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά και διδάσκονταν αρχαία ελληνικά και λατινικά, διαλεκτική και φιλοσοφία. Από το 1576 ως το 1700 σε ποσοστό 63,62% επί του συνόλου ανέρχονται οι έλληνες σπουδαστές από τις Κυκλάδες, την Κρήτη, Κύπρο, Χίο, Πελοπόννησο, Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρο, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Μικρά Ασία, τα Δωδεκάνησα.

Η ανάπτυξη της τυπογραφίας, με πρώτο το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου στη Βενετία το 15ο αιώνα, ανέδειξε την πόλη των τεναγών ως το κυριότερο πνευματικό κέντρο του ελληνισμού από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα: *Venetiae quasi alterum Byzantium*. Κοντά στα βενετικά τυπογραφεία λειτούργησαν αυτό των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλέργη από το 1499 και εκείνα των Νικολάου Γλυκύ (1670-1854), Νικολάου Σάρου (ίδρυση 1685) και Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824). Στα τυπογραφεία, που ήταν ταυτόχρονα εργαστήρια παιδείας και κερδοφόρες εμπορικές επιχειρήσεις, εργάσθηκαν πλειάδα λογίων ως σχεδιαστές ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων, διορθωτές, επιμελητές εκδόσεων, συγγραφείς που είδαν τα έργα τους να τυπώνονται. Το βιβλίο αποτελούσε και προϊόν εμπορεύσιμο. Οι αποστολές βιβλίων από τη Βενετία διαμορφώνονταν ανάλογα με τη ζήτηση που υπήρχε στην περιφέρεια Πολλά βιβλία εκδίδονταν χάρη στην χορηγία του απαραίτητου ποσού από μέλη της Αδελφότητας ή φαναριώτες ή πλούσιους ομογενείς. Μόνο από τον εμπορικό οίκο του Μέλου εξήχθησαν στο διάστημα 1711-1731 από τη Βενετία 2.900 τόμοι βιβλίων. Το νεωτερικό βιβλίο από τα μέσα του 18ου αιώνα, καθώς δεν διέθετε σίγουρη αγορά, κυκλοφορούσε, κυρίως, με τη μέθοδο των συνδρομητών, κατά τη συνήθεια της έκδοσης βιβλίων διαφωτιστικού περιεχομένου και στη λοιπή Ευρώπη. Στα τυπογραφεία της Βενετίας εκδόθηκαν

λειτουργικά, θρησκευτικά αλλά κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία που προορίζονταν ως αναγνωσματάρια στα ελληνικά σχολεία στην οθωμανική ανατολή, κείμενα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, βιβλία γραμματικής και φιλοσοφίας, αλλά και μεταφράσεις αναγεννησιακής ευρωπαϊκής παραγωγής. Τη σκυτάλη στην τυπογραφία όσον αφορά στο νεωτερικό βιβλίο θα αναλάβει, από τα μέσα και ιδίως τα τέλη του 18ου αιώνα, η Βιέννη με τα αυστριακά τυπογραφεία του Βαουμαϊστέρου, του Τράττνερ αλλά και με τα ελληνικά του Βενδότη, των αδελφών Μαρκιδών-Πούλλιου. Πρωτότυπα αλλά περισσότερο μεταφράσεις βιβλίων φυσικής, μαθηματικών, γεωγραφίας, λογικής, βρίσκουν ευκολότερα το εκδοτικό φως στην αυβουργική πρωτεύουσα, όπου τα μηνύματα του Διαφωτισμού έχουν διαδοθεί περισσότερο, χάρη και στο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον, αλλά και στη γειννίαση με τα λοιπά κέντρα του γερμανικού διαφωτισμού. Δια μέσου των εκδόσεων της Βιέννης επιτυγχάνεται η διαμεσολάβηση των διαφωτιστικών ιδεών προς την ελληνική ανατολή. Ανάλογου περιεχομένου βιβλία βλέπουν το φως της δημοσιότητας και στα αυστριακά και αρμενικά τυπογραφεία της Τεργέστης, της Πέστης, της Λειψίας.

Η πεφωτισμένη μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄, σχετικά με την ελευθεροτυπία και την ανεξιθρησκεία (1781), αφήνει αχτίδα ελευθερίας στη γραφή και τον λόγο, και έτσι εκδίδεται στην αυστριακή πρωτεύουσα η πρώτη βραχύβια ελληνική εφημερίδα το 1784 και η *Ελληνική Εφημερίς* της Βιέννης (1790-1797). Η κυκλοφορία της διακόπηκε όμως απότομα, καθώς οι εκδότες της Μαρκίδες Πούλλιου απομακρύνθηκαν από τη Βιέννη, αφού στο τυπογραφείο τους είχαν τυπωθεί τα διεγερτικά κείμενα του Ρήγα Βελστινλή, που άδονταν μυστικά στις συντροφίες Ελλήνων στη Βιέννη, την Πέστη, την Τεργέστη. Η συντηρητικοποίηση της κρατικής πολιτικής και η αυστηρή αστυνόμευση για τη διάδοση των νέων ιδεών, από τα μέσα της δεκαετίας του 1790, δεν άφηναν εύκολα διεξόδους για τη ριζοσπαστική σκέψη. Η κατάδοση του Ρήγα στην Τεργέστη, τον Δεκέμβριο του 1797, από τον έμπορο Δημήτριο Οικονόμου, αυστριακό υπήκοο, ανέκοψε αλλά δεν σταμάτησε τη ανοδική εκδοτική πορεία, αλλά, κυρίως, ματαίωσε τα πρώιμα σχέδια μιας εξέγερσης στην ελληνική ανατολή. Αν η Βενετία αποτέλεσε το φυτώριο της ελληνικής αναγεννησιακής λογιόσυνης, η Βιέννη ήταν το κέντρο της διάδοσης των επιστημών, των ιδεών του Διαφωτισμού, «τε ἀργαστήριον τέες Νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας», κατά τα λόγια του Αδαμαντίου Κοραή. Από το 1811 κυκλοφόρησαν εκεί εφημερίδες και περιοδικά οικονομικού ειδησεογραφικού περιεχομένου, όπως *Εἰδήσεις δια τα Ἀνατολικά Μέρη* (1811), *Ἀλληλικες Τηλέγραφος* (1812-

1836) ή φιλολογικού, όπως *Ἐρμῆς ἰ Λόγιος* (1811-1821 με σύντομη ενδιάμεση διακοπή), *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος* (1817-1821), *Καλλιόπη* (1819-1821). Στις στήλες του Λογίου Ερμή και της Καλλιόπης από τη Βιέννη και των περιοδικών *Μέλισσα ἢ Ἐφημερὶς Ἀλληνικὴ* (1819-1821), *Ἀθηνᾶ* (1819), *Μουσεῖον* (1819), που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι, είδαν το φως, εκτός από τις πολύτιμες φιλολογικές μελέτες και τη σύγχρονη πνευματική ειδησεογραφία, άρθρα που εξέφραζαν μια από τις πιο έντονες ιδεολογικές και νοοτροπιακές διαμάχες της νεώτερης ελληνικής διανόησης. Ήταν η προεπαναστατική αιχμή της σύγκρουσης, που είχε αρχίσει από τα τέλη του 18ου αιώνα, ανάμεσα, αφενός, στους διαφωτιστές, με κυρίαρχο εκπρόσωπο τον Αδαμάντιο Κοραή από το Παρίσι και τον κύκλο των πιστών του φίλων ή συνεργατών, εκδοτών, λογίων συγγραφέων, ομοϊδεατών, εκσυγχρονιστών, που ήταν διάσπαρτος τόσο στις πόλεις της Διασποράς (ιδίως τη Βιέννη, Τεργέστη και λιγότερο την Πέστη) όσο και στην οθωμανοκρατούμενη ανατολή (Σμύρνη, Χίος, Μηλιές, Αμπελάκια, Τύρναβο Θεσσαλίας κ.α.) και, αφετέρου, τους πιστούς στο «συντηρητισμό» -κατά τους ισχυρισμούς των αντιπάλων τους-, εκπροσώπους ορισμένων κυρίαρχων κύκλων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που αντιτίθενταν στις σπουδές στη Δύση, στις ιδέες περί ελευθερίας της σκέψης και του λόγου, ακολουθώντας περισσότερο το γράμμα της ορθοδοξίας. Η προβολή του γλωσσικού ζητήματος στη συγκεκριμένη σύγκρουση ήταν μάλλον το προκάλυμμα βαθύτερης νοοτροπιακής διάστασης αλλά και περί την αντιμετώπιση της προοπτικής του εθνικού ζητήματος. Το κίνημα του Ρήγα που προετοιμάστηκε και ανακόπηκε στη Διασπορά είχε άλλωστε στηλιτευθεί από το Πατριαρχείο, αλλά στη Διασπορά κυκλοφόρησε ο Ανώνυμος την *Ελληνική Νομαρχία* του, το 1806, γραμμένη στο πνεύμα του σύγχρονου του *Ρωσσοαγγλογάλλου*. Με τα κείμενα αυτά εκτός από το ριζοσπαστισμό, ταυτόχρονα και με κάποιο εθνικό συντηρητισμό, εκφράζεται η συνειδητοποίηση για την ανάγκη της συσπείρωσης των ιδίων δυνάμεων και της απομάκρυνσης από τα φρούδα οράματα και σχέδια που εμφανίσθηκαν σε πόλεις της Διασποράς (Αγκώνα, Τεργέστη, Λιβόρνο, Βιέννη, Πέστη), και ήθελαν τη Γαλλία μετά τη Ρωσία να στηρίζει σχέδια απελευθέρωσης.

Στις παροικίες της Διασποράς είναι, λοιπόν, γεγονός ότι προετοιμάστηκε ιδεολογικά, αλλά και από άποψη συγκεκριμένης τακτικής, με την ίδρυση στην Οδησό της Φιλικής Εταιρείας (1814), η Επανάσταση του 1821. Η ελπίδα για τη στήριξη της ομόδοξης Ρωσίας ήταν πρόδηλη. Η διαμονή για εργασία ή για σπουδές σε χώρες όπου οι νέες αντιλήψεις του Διαφωτισμού, της Γαλλικής Επανάστασης ήταν

διάχυτες, ακόμη και αν αυτές αντιμετωπίζονταν με καχυποψία από κάποιους ισχυρούς κύκλους των τοπικών διοικήσεων, η κυκλοφορία βιβλίων, η γόνιμη συνεργασία και πνευματική επικοινωνία με λόγιους αλλά και πολιτικά σκεπτόμενους και η φροντίδα για την ίδρυση σχολείων στις οθωμανοκρατούμενες ελληνικές περιοχές δημιουργούσαν τους απαραίτητους δίαυλους για τη διάδοση των νέων περι-εθνικισμού ιδεών και τη δυναμική ιδεολογική προετοιμασία της Επανάστασης. Οι νέες ιδέες θα έβρισκαν ανταπόκριση στην Ανατολή. Τα έμπειρα στον πόλεμο -από τις συγκρούσεις κατά τους προηγούμενους ρωσοτουρκικούς πολέμους, εναντίον του Αλή πασά αλλά και από την κλεφταρματολική ή ναυτική παράδοση-, σώματα, οι οργανωμένοι σε κοινότητες ελληνικοί πληθυσμοί θα ήταν πιο εύκολο να αφουγκραστούν, με αρκετές διαφοροποιήσεις και παραστάσεις ο καθένας, τα νέα κηρύγματα· οι διαφοροποιήσεις και συχνά διαμετρικά αντίθετες προσδοκίες και εμπειρίες θα είχαν ως αποτέλεσμα και την κρίση των επαναστατικών χρόνων αλλά και τις οργανωτικές αναστολές του πρώτου ελεύθερου ελληνικού κράτους. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης έγιναν και το όχημα για την ανάπτυξη νέων εθνικών ιδεολογιών και προσδοκιών στους άλλους βαλκανικούς λαούς. Οι συγκρούσεις που ακολούθησαν τον 19ο αλλά και τον 20ό αιώνα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και οι σκληροί ανταγωνιστικοί εθνικισμοί, οι αποκλείοντες την ανοχή επί της συνύπαρξης διαφορετικών λαών στα νεοσχηματιζόμενα κράτη δεν ήταν σίγουρα μέσα στην επαναστατική ιδεολογία και το όραμα για βαλκανική συνεργασία και συνύπαρξη που κήρυττε ο Ρήγας Βελεστινλής από τη Βιέννη.

Βιβλιογραφία

<http://www.fhm.gr/projects/migration/15-19>, ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού για τον Παροικιακό Ελληνισμό. Τα κείμενα συντάχθηκαν από ομάδα συνεργατών υπό την εποπτεία της Όλγας Κατσιαρδή-Hering.

<http://elliniki-diaspora.arch.uoa.gr>

Απ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, 403-448.

Γιώργος ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα 1987.

Δέσποινα ΒΛΑΜΗ, *Το φοιρίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου: Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*. Αθήνα, Θεμέλιο, 2000.

Δέσποινα, ΒΛΑΣΣΗ, «Ο εποικισμός της Ακυλίας από Έλληνες (ΙΗ αι.) και ο ανταγωνισμός Αυστρίας-Βενετίας. Ανέκδοτα έγγραφα», *Θησαυρίσματα*, 15 (1978)177-214.

- Maria Christina CHATZIOANNOU, «L'émigration commerciale greca dei secoli XVIII-XIX: una sfida imprenditoriale», *Proposte e Ricerche*, 42 (anno XXII, 1999)22-38
- Olga CİCANCI, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, Βουκουρέστι 1988.
- Μιχαήλ ΔΕΝΔΙΑΣ, *Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνά τόν κόσμον, ἴτοι: Οἱ Ἕλληνες εἰς Ῥωσίαν, Ρουμανίαν, Α-γυπτῶν, Ἀνωμένας Πολιτείας, καί πάσας ἄν γένει τάς ὄλλας χώρας. Ἡ ἀξέλιξις αὐτῶν, ἡ σημερινή των κατάστασις, τό μέλλον των*. Αθήνα 1919.
- Δημοσία Ἰλιρία. 500 Χρόνια ἀπό την ἰδρυση της ελληνορθόδοξης κοινότητος Βενετίας*, 1498-1998, Βενετία, Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, 1999.
- Διαφωτιστές καί Εὐεργέτες. Ἕλληνες επιχειρηματίες καί κοινωνικοὶ παράγοντες τοῦ 17^{ου} –19^{ου} αἰ. στην Οὐκρανία. Ἱστορικο-βιογραφικά δοκίμια*, Κίεβο 2001, (στην ουκρανική γλῶσσα με ἐλληνικές περιλήψεις).
- Istv'ın DOBORSSY, *A miskolci orthodox templom es sirketje* [= ο ορθόδοξος ναός του Μίσκολτς καί το νεκροταφεῖο του], Μίσκολτς 2002.
- Pierre ÉCHINARD, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*. Μασσαλία 1973.
- Σωφρ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ο ἐν Βιέννη Ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί ἡ Κοινότης των Ὁθωμανῶν Υπηκόων*. Αθήνα, β' ἐκδοσις, Κ.Χ.Σπανός, 1997.
- Ödön FÜVES, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Ουγγαρίας*. Θεσσαλονίκη 1965.
- Gunnar HERING, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», στο Gunnar Hering (ἐκδ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte*. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, σειρά Studien zur Geschichte Südosteuropas, Bd 10, Φρανκφούρτη 1993, σ.145-160
- Gunnar HERING, «Die Griechische Handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre innere Ordnung und ihre Auflösung 1801», *Südost-Forschungen* 46 (1987) 79-93.
- Ath. E. KARATHANASSIS, *L' Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989.
- Βασίλης ΚΑΡΔΑΣΗΣ, *Ἕλληνες ὁμογενεῖς στη Νότια Ῥωσία, 1775-1861*. Αθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1998.
- Biron A. KARIDIS, *The Greek Communities in South Russia. Aspects of their Formation and Commercial Enterprise, 1774-1829*. Μ.Α., Πανεπιστήμιο Birmingham 1976.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Ἡ ἐλληνική παροικία τῆς Τεργέστης, 1750-1830*. Αθήνα, Σαριπόλειο Κληροδότημα, Παν/μιο Αθηνῶν, 1986, τ. Α-Β.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ἑλλήνων ἐμπόρων. Το πανηγύρι στη Senigallia (18ος-ἀρχές 19ου αἰῶνα)*. Αθήνα 1989.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Τεχνίτες καί τεχνικές βαφῆς νημάτων. Ἀπό τῆ Θεσσαλία στην Κεντρική Ἑυρώπη (18^{ος} –ἀρχές 19^{ου} αἰ.)*. Ἐπίμετρο: *Ἡ Ἀμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*. Αθήνα-Ἀμπελάκια, ἐκδ. Ἡρόδοτος- Λαογραφικό καί ἱστορικό Μουσείο Ἀμπελακίων/ Σύνδεσμος Ἀμπελακιωτῶν καί Φίλων των Ἀμπελακίων «Τα Θεσσαλικά Ἀμπελάκια», 2003.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Ἐκπαίδευσις στη Διασπορά. Προς μιὰ παιδεία ἐλληνική ἢ προς 'θεραπεία' τῆς πολυγλωσσίας;», *Ἑλληνική Παιδεία καί Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1995, σ. 153-176.
- Olga KATSIARDI-HERING, «La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII-fine sec.XIX)», στο Roberto Finzi- Giovanni Panjek (ἐκδ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, vol. I, *La città dei gruppi 1719-1918*, Τεργέστη 2001, 519-546.

- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εξειδίκευση», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 1^{ος}, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα – Οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, Αθήνα, Τα Ελληνικά Γτάμματα/ Εφημ. Τα Νέα, 2003, σ. 87-112.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις ‘ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού’ στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15^{ος}-19^{ος} αι.)», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ’ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, ΕΙΕ/ΚΝΕ, τ. Β, Αθήνα 2004, σ. 223-250.
- Δημήτριος Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ, «Ερευνητική αποστολή στη Ρουμανία. Ελληνικές κοινότητες (1829-αρχές 20ού αι.). καταστατικά-Σύλλογοι-Ταυτότητες. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», υπό δημοσίευση στο περιοδ. *ΛΕΰα καδ ΛΕσπέρια*, 2007.
- Σωτήρης ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, «Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία το 17^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 35 (2005) 300-330.
- Αικ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ (επιμ.), *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος. Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*. Αθήνα-Βιέννη, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- Γεώργιος ΛΑΪΟΣ, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιζαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*. Θεσσαλονίκη, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 1982.
- Σπυρίδων ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 8(1911)257-300.
- Σπ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατία και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 15 (1961) 287-350.
- Χρύσα Μαλτέζου, «Οι Έλληνες μέτοικοι στη Βενετία μετά την Άλωση. Ταυτότητα και εθνική συνείδηση», *Θησαυρίσματα* 35 (2005) 175-184.
- Anna MANDILARA, *The Greek Business Community in Marseilles, 1816-1900. Individual and network Strategies*. (Διδ. διατριβή) , European University Institute, Φλωρεντία 1998.
- Άννα ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ, «Η διείσδυση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου: η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890)», *Τα Ιστορικά* 33(2000)253-270
- Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «The History of the Greek Confraternity (1498-1953) and the activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)», *Modern Greek Studies Yearbook*, 5(1989)321-394.
- Ίκαρος ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, «Miskolc – S’itoralja-jhely- Βουδαπέστη: αναζητώντας τα ίχνη της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Ουγγαρία» , υπό δημοσίευση στο περιοδ. *ΛΕΰα καδ ΛΕσπέρια*, 2007
- Άρτεμη ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*. Θεσσαλονίκη, Αριστοτ. Παν/μιο, επιστημ. Επετηρ. Φιλοσοφ. Σχολής, 1978.
- Γεώργιος ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας κατά τον 19ο αιώνα», *Δωδώνη*, 4 (1975) 293-340.
- Ιωάννης Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.). Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*. Θεσσαλονίκη 1988.
- Αικ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β΄ μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*. Διδ. Διατριβή Παν/μιο Αθηνών, Φιλос. Σχολή. 2002.

- Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora* (επιμ. J. M. Fossey), τομ. 2. Άμστερνταμ 1991 (ενδιαφέροντα άρθρα που αφορούν την ελληνική Διασπορά).
- Βασιλική ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, *Έλληνες στη Βιέννη, 1750-1850*. Διδ. Διατριβή Παν/μιο Αθηνών, Φίλοσ. Σχολή. 2002 (υπό έκδοση στον εκδ. οίκο Ηρόδοτος).
- Βαγγέλης ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*. Αθήνα 1964.
- Trajan STOJANOVICH, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*. Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 289-345.
- Τετράδια Εργασίας*, 28: Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός, (Επιμ.) Μαρία Στασινοπούλου-Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου. Αθήνα, ΚΝΕ – ΕΙΕ, 2005. να το ελεγξω προσοχή
- Δέσπ.-Ειρ. ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπιού Τρανσυλβανίας, 1636-1848. Οργάνωση και δίκαιο*. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1994.
- Νικόλαος Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ Συμβολή τῶν Ἀλληλικῶν Κοινοτήτων τοῦ Ἀξωτερικῶ εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας*. Λόγος Πανηγυρικός εἰς τὴν 25ην Μαρτίου 1952 ἀκφωνηθεὶς [...] ἀν τῆς Ἀΐθουσῆς τῶν Τελετῶν τοῦ Ἀθῆναι Πανεπιστημίου. Αθήνα 1953
- Τζελίνα ΧΑΡΛΑΥΤΗ, « Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η 'χιώτικη' φάση», *Μνήμων*, 15(1993)69-127
- Ι.Κ.Χασιώτης, «Sull' organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci à Napoli (Dal XV alla metà del XIX sec.)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 26(1981)409-452.
- Ι.Κ.ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*. Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.
- Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και Εκτοπισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία*. Θεσσαλονίκη 1997,
- Christos HADJIOSSIF, *La colonie grecque en Égypte, 1833-1856*, Παρίσι (διδ. Διατρ.) 1981.
- Χρ. ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα. Ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης*, αριθ. 62 (Σεπτ. 1983).
- Νίκος ΨΥΡΟΥΚΗΣ, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975, 2η έκδοση.